

Συμβολή στην αποκρυπτογράφηση της εξουσίας στο σύγχρονο καπιταλισμό

γράφει ο ΒΑΣΙΛΗΣ ΜΗΝΑΚΑΚΗΣ*

Ψυχοπολιτική – Ο νεοφιλελευθερισμός και οι νέες τεχνολογίες της εξουσίας

Μπιουνγκ-Τσουλ Χαν,
Εκδόσεις opera, Αθήνα 2023

Το βιβλίο του Μπιουνγκ-Τσουλ Χαν με τίτλο *Ψυχοπολιτική – Ο νεοφιλελευθερισμός και οι νέες τεχνολογίες της εξουσίας* (Εκδόσεις opera, Αθήνα 2023) έχει μια διπλή αξία: πρώτον, φωτίζει με τρόπο κριτικό ορισμένους από τους –κατά βάση μη θεσμοποιημένους πολιτικά– μηχανισμούς εξουσίας στον σύγχρονο καπιταλισμό. Παράλληλα, τόσο με τη συμβολή του αυτή σε πεδία όπου ο σύγχρονος μαρξισμός έχει ασθενική παρουσία, όσο και με το γεγονός ότι το κριτικό-ριζοσπαστικό φορτίο της οπτικής του μένει ημιτελές, ανολοκλήρωτο ή καταλήγει σε εξαιρετικά προβληματικές θεωρητικές γενικεύσεις και λάθος πολιτικά «διά ταύτα», υπογραμμίζει ακριβώς τα βήματα –για την ακρίβεια, τα άλματα– που οφείλει να κάνει επ’ αυτών των ζητημάτων μια σύγχρονη επαναστατική θεωρία της κοινωνικής απελευθέρωσης.

Αναφερόμενοι σε προβληματικές θεωρητικές γενικεύσεις και λάθος πολιτικά «διά ταύτα» δεν εννοούμε κυρίως το ότι ο Χαν χρησιμοποιεί τον όρο νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός και υποστηρίζει ότι ο βιομηχανικός καπιταλισμός «μεταλ-

i * *Επιμελήτης εκδόσεων - συγγραφέας*

λάσσεται σε νεοφιλελευθερισμό και χρηματοπιστωτικό καπιταλισμό με μεταβιομηχανική, άυλη μέθοδο παραγωγής» (σ. 15). Είναι κι αυτό ένα ζήτημα, και μάλιστα σημαντικό· ωστόσο, δεν αποτελεί το θέμα του παρόντος σημειώματος. Έτσι, χάριν συντομίας, κάνουμε στη συνέχεια του παρόντος την παραδοχή ότι ο όρος νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός του Χαν αντιστοιχεί στον σύγχρονο καπιταλισμό.

Πολύ πιο προβληματική είναι η θέση ότι το νεοφιλελεύθερο καθεστώς χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία των «άυλων και ασώματων μορφών παραγωγής» (σ. 42). «Δεν παράγονται υλικά», γράφει, «αλλά άυλα αντικείμενα, όπως πληροφορίες και προγράμματα» (σ. 42). Προφανώς στον σύγχρονο καπιταλισμό έχουν αυξηθεί τα μη εμπράγματα εμπορεύματα και οι παραγωγικές διαδικασίες που τους αντιστοιχούν· επιπλέον, ακόμα και στην παραγωγή εμπράγματων, απολύτως υλικών αγαθών-εμπορευμάτων –που καταφανώς είναι πάρα πολλά– έχουν ενισχυθεί οι μη άμεσα υλικές, χειρωνακτικές διαδικασίες. Αλλά από αυτά έως το ότι κυριαρχούν οι άυλες και ασώματες (δηλ. χωρίς ανθρώπινη παρέμβαση) μορφές παραγωγής και τα αντίστοιχα εμπορεύματα η απόσταση είναι τεράστια.

Το κυριότερο πρόβλημα αυτής της θέσης, όμως, δεν εντοπίζεται στο αναλυτικό-περιγραφικό πεδίο, στο αν η πραγματικότητα την επιβεβαιώνει ή όχι – προφανώς όχι. Εντοπίζεται στις θεωρητικές και πολιτικές της απολήξεις. Εξ αυτής, λοιπόν, της θέσης, ο Χαν εξάγει το συμπέρασμα ότι «δεν υπάρχει ουσιαστικά εργατική τάξη που θα μπορούσε να γίνει αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής», ότι αυτό το σύστημα «δεν είναι πλέον ταξικό σύστημα» και ότι «η διάκριση ανάμεσα στο προλεταριάτο και την αστική τάξη δεν είναι πλέον δυνατόν να διατηρηθεί». Επόμενο βήμα του συλλογισμού του είναι ότι οι εν λόγω εξελίξεις καθιστούν «αδύνατη την κοινωνική επανάσταση, η οποία εδράζεται στη διάκριση ανάμεσα σε εκμεταλλευτές και εκμεταλλεόμενους» (σ. 16-17).

Στο πλαίσιο αυτό, ο Χαν σωστά ανα-

δεικνύει μια τάση που έχει ήδη περιγραφεί από μαρξιστές και μη διανοητές: το γεγονός, δηλαδή, ότι από τον σύγχρονο μισθωτό εργάτη (της κλασικής ή μη μισθωτής σχέσης, των κλασικών αλλά και των νέων κλάδων) απαιτείται να αξιοποιηθεί κατά τη διάρκεια της παραγωγικής διαδικασίας όχι μόνο τις σωματικές ή τις πνευματικές του ικανότητες-δεξιότητες, αλλά και τη φαντασία, τη δημιουργικότητα, την κοινωνικότητά του με τρόπο που ενσωματώνει-εσωτερικεύει τους στόχους και τις αρχές της επιχείρησης, μεγιστοποιεί την παραγωγικότητα και την υποταγή του στον εργοδότη, αλλά παράλληλα μεγιστοποιεί την αποξένωση-αλλοτρίωση αλλά και την εκμετάλλευση, την αποσπώμενη υπεραξία. Για τον μαρξισμό, αυτή η διαδικασία οξύνει τη σύγκρουση ανάμεσα στην τάση πρόσδεσης-υποταγής του εργάτη στο κεφάλαιο και την τάση χειραφέτησής του από τα εκμεταλλευτικά δεσμά της μισθωτής εργασίας – μια σύγκρουση που μπορεί να λυθεί μόνο με την κατάρρευση των εν λόγω δεσμών. Αναφερόμενος σε αυτή τη διαδικασία, ο Χαν καταλήγει στην προβληματική θέση ότι «σήμερα ο καθένας είναι αυτοεκμεταλλεούμενος εργάτης της δικής του επιχείρησης» και στο ακόμη πιο λάθος συμπέρασμα ότι «η ταξική πάλη μεταμορφώνεται σε μια εσωτερική πάλη με τον ίδιο τον εαυτό» (σ. 15).

Μία από τις αρετές του βιβλίου είναι ότι αναδεικνύει την τάση του σύγχρονου καπιταλισμού να εμπορευματοποιεί πτυχές του ανθρώπινου βίου και ψυχισμού, να τις καθιστά με διάφορους τρόπους αντικείμενο εκμετάλλευσης και κερδοφορίας. Βέβαια, δεν συνδέει αυτή την τάση με το ζήτημα της ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής ούτε με τους κεφαλαιοκράτες-φορείς της –δηλαδή με τον πυρήνα των καπιταλιστικών σχέσεων–, με συνέπεια η αιχμηρότητα της κριτικής του να περιορίζεται. Ακόμη κι έτσι όμως, φέρνει στο προσκήνιο μια θέση που είχαν διατυπώσει οι Μαρξ και Ένγκελς στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*: ότι οι καπιταλιστικές σχέσεις, αφού δημιουργηθούν, έχουν την τάση να διεισδύουν σε κάθε πτυχή της ανθρώπινης ύπαρξης, να μολύ-

νουν με τον ιό της εκμετάλλευσης και του κέρδους κάθε σφαίρα των ανθρώπινων σχέσεων.

«Όλα όσα ανήκουν στην πρακτική και τους τρόπους έκφρασης της ελευθερίας, όπως το συναίσθημα, το παιχνίδι και η επικοινωνία γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης» (σ. 12), σημειώνει ο Χαν. Και αλλού: η νεοφιλελεύθερη τεχνολογία της εξουσίας «δεν στοχεύει στην εκμετάλλευση μόνο του ωραρίου εργασίας, αλλά και του ατόμου ως συνόλου, όλης της προσοχής του και, γιατί όχι, της ίδιας του της ζωής» ή «αυτό που γίνεται τώρα αντικείμενο εκμετάλλευσης είναι η ψυχή» (σ. 49, 50).

Στο σημείο αυτό, έχει ενδιαφέρον η κριτική που ασκεί στην Εύα Ιλουζ (Eva Illuz), η οποία επίσης μελετά συστηματικά κι από ριζοσπαστική σκοπιά την προαναφερθείσα τάση εμπορευματοποίησης και χρησιμοποιεί επίσης συστηματικά τον όρο «συναισθηματικός καπιταλισμός» για να την περιγράψει. Ο Χαν –ως έναν βαθμό βάσιμα– την εγκალεί για μη σωστή χρήση των όρων αίσθημα (που είναι διαπιστωτικό κι έχει χρονική διάρκεια), συναίσθημα (που είναι δυναμικό κι επιτελεστικό, αλλά δεν έχει διάρκεια), διάθεση (που περιγράφει την κατάσταση στην οποία βρίσκεται κάποιος). Παράλληλα, χρησιμοποιεί τον παραπλήσιο με εκείνην όρο «καπιταλισμός του συναισθήματος», με μια διαφορά, όμως. Η Ιλουζ εστιάζει στην εκτός κλασικής παραγωγής σφαίρα (είναι χαρακτηριστικά τα βιβλία της *Ψυχή τρυφερότητα*, 2017 – *Ευτυχοκρατία*, 2020 - *Το τέλος του έρωτα*, 2021) και στη δημιουργία εμπορευμάτων (άυλων ή μη, υπηρεσιών κ.λπ.) και εμπορευματικών σχέσεων σε πεδία που αφορούν τον συναισθηματικό κόσμο, τον ψυχισμό και τις διαπροσωπικές σχέσεις των ανθρώπων.

Από την πλευρά του, ο Χαν εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο ο σύγχρονος καπιταλισμός –χωρίς, βέβαια, να κατονομάζει τους φορείς του, τους κεφαλαιοκράτες– επιχειρεί να αξιοποιήσει τον συναισθηματικό και ψυχολογικό παράγοντα για να μεγιστοποιήσει κατά τη διαδικασία της παραγωγής τόσο την παραγωγικότητα των εργαζομένων (άρα

και την κερδοφορία) όσο και την πολιτική ενσωμάτωσή τους στο καπιταλιστικό άρμα: «Το νεοφιλελεύθερο καθεστώς», σημειώνει εύστοχα, «χρησιμοποιεί τα συναισθήματα ως κινητήρια δύναμη για να επιτύχει την αύξηση της παραγωγικότητας και της επίδοσης» (σ. 73). Κι επίσης: το ζητούμενο τώρα για τον καπιταλισμό «δεν είναι μόνο οι διανοητικές αλλά και οι συναισθηματικές δεξιότητες», «τώρα γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης ακόμη και η ίδια η κοινωνικότητα, η επικοινωνία, η συμπεριφορά» (σ. 79), με αποτέλεσμα το άτομο να «εγκλιβωτίζεται πλήρως στη διαδικασία της παραγωγής».

Οι σωστές αυτές επισημάνσεις οδηγούν, όμως, τον Χαν και σε υπερβολές του τύπου: «συστατικό στοιχείο του καπιταλισμού της κατανάλωσης δεν είναι η αξία χρήσης, αλλά η συναισθηματική ή λατρευτική αξία» (σ. 72) ή «σήμερα δεν καταναλώνουμε αντικείμενα, αλλά συναισθήματα» (σ. 74) ή «το ορθολογικό μνάτζμεντ αντικαθίσταται από το συναισθηματικό μνάτζμεντ». Ειδικά το τελευταίο, κάθε άλλο παρά αντιστοιχεί στην πραγματικότητα. Αυτό που ισχύει εντός κάθε μεμονωμένης καπιταλιστικής επιχείρησης δεν είναι η αντικατάσταση του ορθολογικού από το συναισθηματικό μνάτζμεντ, αλλά ο συνδυασμός τους υπό την δεσποτεία του πρώτου. Δεν είναι η κατάργηση της επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας και του τεϊλορισμού-φορντισμού, αλλά η αναβάθμιση-μετασχηματισμός τους ώστε να επεκταθούν και στη μη χειρωνακτική εργασία και παράλληλα μεγιστοποιείται τόσο η εκμετάλλευση-κερδοφορία όσο και η κυριαρχία-εξουσιασμός του εργαζόμενου από τον εργοδότη.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η κριτική ματιά του Χαν στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και στην ελευθερία που δόθεν εξασφαλίζουν: «Η απεριόριστη ελευθερία και επικοινωνία», γράφει, «μετατρέπονται τώρα σε απόλυτο έλεγχο και επιτήρηση. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μοιάζουν όλο και περισσότερο με ψηφιακά Πανοπτικά τα οποία επιτηρούν και εκμεταλλεύονται ανελέπτα την κοινωνική ζωή» (σ. 20). Μάλιστα, συνεχίζει,

αυτό καθίσταται εφικτό χάρη στην «αυτο-διάγνωση», «χάρη στον αυτοφωτισμό και την οικειοθελή αυτοέκθεση. Ο ψηφιακός Big Brother αναθέτει, τρόπον τινά, τη δική του εργασία στους τροφίμους του» (ό.π.), γράφει και συμπληρώνει: «ο νεοφιλελευθερισμός είναι ο καπιταλισμός του “μού αρέσει”» (σ. 30).

Στη βάση των παραπάνω, ο Χαν διαφωνεί –και σωστά– με την άποψη που υποστηρίζει ότι η υπερέκθεση στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης –την έχει πραγματευτεί και στο βιβλίο του *Η κοινωνία της διαφάνειας*, orea, 2015– αποτελεί ένδειξη και στοιχείο ατομικής ελευθερίας. «Η απόλυτη συμμόρφωση», υπογραμμίζει, «είναι μία περαιτέρω συνέπεια της οικονομίας της διαφάνειας. [...] Στις μέρες μας, η επιτήρηση πραγματοποιείται χωρίς επιτήρηση» (σ. 22). Εν τέλει, το ψηφιακό Πανοπτικό «κάνει υπερβολική χρήση της ελευθερίας» (σ. 61), με αποτέλεσμα «η ελευθερία του πολίτη [να] παραχωρεί τη θέση της στην παθητικότητα του καταναλωτή» (σ. 22) και «η κοινωνία της διαφάνειας, η οποία εποίκίζεται από θεατές και καταναλωτές, [να] εγκαθιδρύει μια δημοκρατία των θεατών» (σ. 23).

Ο Χαν καταλήγει σε αυτή τη θέση μετά από μια σωστή στον πυρήνα της περιγραφή του ρόλου των μεγάλων δεδομένων (Big Data) στον σύγχρονο καπιταλισμό και των δυνατοτήτων που παρέχει στις οικονομικές και εξουσιαστικές ελίτ η «εξόρυξη» πληροφοριών ποικίλης φύσης από τον τεράστιο όγκο των δεδομένων αυτών. Υιοθετεί την άποψη περί «ψηφιακού ολοκληρωτισμού» και «ολοκληρωτισμού ή φετιχισμού των δεδομένων» (σ. 90) και την τεκμηριώνει πολλαπλά. Πρώτα απ’ όλα γιατί οι πληροφορίες που αντλούνται καθιστούν μια πανοραμική επίβλεψη η οποία σε επίπεδο ατόμου «μπορεί να διεισδύσει μέχρι τα μύχια της ψυχής» (σ. 88). «Ο ψηφιακός μας συνήθεις παράγων ένα ακριβές αποτύπωμα του ατόμου μας, της ψυχής μας, ακριβέστερο ίσως ή πληρέστερο από την εικόνα που έχουμε σχηματίσει εμείς για τον εαυτό μας» (σ. 96), γράφει, για να συνεχίσει λέγοντας: «τα Big Data καθιστούν ευανδάνγνωστες τις επιθυμίες που

δεν συνειδητοποιούμε ούτε εμείς οι ίδιοι» (σ. 99). Οι δυνατότητες που παρέχουν τα Big Data, όμως, δεν εξαντλούνται σε ατομικό επίπεδο ή στο επίπεδο του micro-targeting (της προσωπικής απεύθυνσης). Παράλληλα, «καθιστούν ορατά τα συλλογικά πρότυπα συμπεριφοράς» (σ. 116) και εξελίσσονται σε όπλο χειραγώγησης της συμπεριφοράς, της στάσης, των επιλογών κ.λπ. μεγάλων πληθυσμιακών ομάδων: «η ψηφιακή ψυχοπολιτική», σημειώνει επ’ αυτού ο Χαν, «θα ήταν σε θέση ν’ αναλάβει τον έλεγχο της συμπεριφοράς της μάζας σ’ ένα επίπεδο που θα ξέφευγε από την εμβέλεια της συνείδησης» (σ. 101).

Κατά τον Χαν, τα Big Data και η επεξεργασία τους δεν αποτελούν απλώς ένα όπλο εξουσιασμού, αποτελούν παράλληλα «μια μεγάλη επιχείρηση. Τα προσωπικά δεδομένα γίνονται αντικείμενο χρηματικής συναλλαγής και εμπορευματοποιούνται» (σ. 101). Αναφέρει χαρακτηριστικά την περίπτωση της εταιρείας δεδομένων Acxiom, η οποία εμπορεύεται τα προσωπικά δεδομένα περίπου 300 εκατομμυρίων Αμερικανών πολιτών (από τα 332 εκατομμύρια που είναι συνολικά ο πληθυσμός των ΗΠΑ) και «έχει στην κατοχή της περισσότερα στοιχεία για τους Αμερικανούς πολίτες απ’ ό,τι το FBI» (σ. 102). Εν τέλει, η συγκεκριμένη διαχείριση των Big Data στον σύγχρονο καπιταλισμό «εξασφαλίζει την ασφάλεια και την αποτελεσματικότητα του συστήματος» (σ. 103).

Το επιχείρημα περί «νέων τεχνολογιών εξουσίας», που μάλιστα βρίσκεται στον υπότιτλο του βιβλίου, τεκμηριώνεται από τον Χαν τόσο με την περιγραφή της σύγχρονης πραγματικότητας που προαναφέρθηκε όσο και με τη σύγκρισή της με δύο εμβληματικά θεωρητικοπολιτικά «παραδείγματα» τα οποία πραγματεύονται τα ζητήματα της εξουσίας: αυτό που αποτυπώνεται στο Πανοπτικόν του Τζέρεμι Μπένθαμ και εκείνο που αποτυπώνεται στις εργασίες του Μισέλ Φουκώ περί βιοπολιτικής. Δεν βρισκόμαστε πλέον την εποχή κάποιου από τα εν λόγω «παραδείγματα», πιστεύει ο Χαν, αντιπαραβάλλοντας την ψυχο-

πολιτική στη βιοπολιτική. «Ο Φουκώ», γράφει, «συνδέει ρητά τη βιοπολιτική με την πειθαρχική μορφή του καπιταλισμού που κοινωνικοποιεί το σώμα στην παραγωγική του μορφή». Σε εκείνη τη φάση του καπιταλισμού, αυτό που κυρίως «μετράει» είναι το βιολογικό και το σωματικό· έτσι, «η βιοπολιτική συνδέεται θεμελιωδώς με τη βιολογία και τη σωματικότητα. Σε τελευταία ανάλυση, είναι μια πολιτική του σώματος με την ευρεία έννοια» (σ. 41). Ο σύγχρονος καπιταλισμός, όμως, συνεχίζει ο Χαν, «δεν ασχολείται πρωτίστως με “το βιολογικό, το φυσικό, το σωματικό”· ανακαλύπτει την ψυχή ως παραγωγική δύναμη. Αυτή η στροφή προς την ψυχή και συνεπώς, προς την ψυχοπολιτική συνδέεται επίσης με τον τρόπο παραγωγής του σύγχρονου καπιταλισμού, καθώς αυτός καθορίζεται από άυλες και ασώματες μορφές παραγωγής» (σ. 42). Θα συμφωνήσουμε ότι αυτή η στροφή συνδέεται με το σύγχρονο καπιταλιστικό μοντέλο στο σύνολό του (όχι μόνο στην παραγωγική σφαίρα, που ασφαλώς αποτελεί το θεμέλιο), θα διαφωνήσουμε όμως ότι αυτή προκύπτει από την κυριαρχία της άυλης παραγωγής (έγινε ήδη αναφορά επ’ αυτού)

Σε συνέχεια της συλλογιστικής του περί μετάβασης από τη βιοπολιτική στην ψυχοπολιτική, ο Χαν σημειώνει: «Το σώμα μας ως παραγωγική δύναμη δεν βρίσκεται πια τόσο πολύ στο επίκεντρο, όπως στη βιοπολιτική πειθαρχική κοινωνία. Για να αυξηθεί η παραγωγικότητα δεν πρέπει να ξεπεραστούν οι σωματικές αντιστάσεις, αλλά να βελτιστοποιηθούν οι ψυχικές και πνευματικές διαδικασίες» (σ. 42). Κατά τη γνώμη του, η βιοπολιτική αναφέρεται στον πληθυσμό και αντιστοιχεί στην πειθαρχική, απαγορευτική εξουσία-κοινωνία, ενώ η ψυχοπολιτική εστιάζει στον εαυτό, στο άτομο, το εγώ, την ψυχή. Με τη βοήθεια των Big Data, εξασφαλίζεται η «κατασκευή όχι μόνο του ατομικού, αλλά και του συλλογικού ψυχογραφήματος», και γίνονται εφικτές «η διαύγηση και η εκμετάλλευση της ψυχής έως το επίπεδο του ασυνείδητου» (σ. 38)

Ολοκληρώνοντας την τοποθέτησή του

για τον Φουκώ και θεωρώντας ότι «η φουκοϊκή έννοια της βιοεξουσίας δεν είναι κατάλληλη για την εποχή μας» (σ. 43), καταλήγει: «Ο Φουκώ δεν αντιλαμβάνεται ότι το νεοφιλελεύθερο καθεστώς κυριαρχίας χρησιμοποιεί απολύτως προς όφελός του την τεχνολογία του Εαυτού, ότι η διαρκής αυτοβελτιστοποίηση ως νεοφιλελεύθερη τεχνολογία του εαυτού δεν είναι παρά μια αποτελεσματική μορφή κυριαρχίας και εκμετάλλευσης».

Κατά τη γνώμη του Χαν, η τεχνολογία της εξουσίας στο σύγχρονο καπιταλιστικό καθεστώς «υιοθετεί μια πιο εκλεπτυσμένη μορφή. Δεν ασκεί άμεση κυριαρχία στο άτομο· πιο πολύ φροντίζει ώστε το άτομο να επιδρά με τέτοιο τρόπο στον εαυτό του, προκειμένου να εσωτερικεύει τη σχέση εξουσίας, ενώ, ταυτόχρονα, την ερμηνεύει ως ελευθερία» (σ. 46). Με την ψηφιακή ψυχοπολιτική, συνεχίζει, μεταβαίνουμε «από την παθητική επιτήρηση στην ενεργητική καθοδήγηση» (σ. 24). Και καταλήγει: «Η ανοικτότητα του μέλλοντος είναι συστατικό της ελευθερίας της δράσης. Τα Big Data, όμως, επιτρέπουν την πρόβλεψη της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Έτσι το μέλλον μπορεί να υπολογιστεί και να ελεγχθεί. [...] Τα Big Data προαναγγέλλουν το τέλος του ατόμου και της ελεύθερης βούλησης. [...] κάθε φορά που πατάμε “like” δείχνουμε υποταγή στην εξουσία» (σ. 25-26).

Συνεχίζοντας την ανάλυσή του, ο Χαν σημειώνει ότι «το νέο δόγμα της εξουσίας δεν είναι ο έλεγχος του παρελθόντος, αλλά ο χειρισμός του μέλλοντος» και ότι «η τεχνολογία της εξουσίας του νεοφιλελεύθερου καθεστώτος δεν είναι απαγορευτική, προστατευτική ή καταπιεστική, αλλά καταπιεστική, επιτρεπτική και προνοπτική. [...] Ο Big Brother εμφανίζεται τώρα με φιλικό πρόσωπο. Η φιλικότητά του είναι αυτή που κάνει την επιτήρηση τόσο αποτελεσματική» (σ. 63). Είναι αναμφίβολα βάσιμες αυτές οι διαπιστώσεις. Αυτό που δεν είναι βάσιμο είναι ότι η εξουσία του νεοφιλελεύθερου καθεστώτος «δεν είναι απαγορευτική, προστατευτική ή καταπιεστική», ότι «η νεοφιλελεύθερη τεχνολογία της εξουσίας δεν ασκεί πειθαρχικούς κατα-

ναγκασμούς» (σ. 50). Ισχύει το ακριβώς αντίθετο. Πλήθος τα στοιχεία που το επιβεβαιώνουν – ιδίως σε περιπτώσεις που με μαζικούς κινηματικούς και ριζοσπαστικούς όρους αμφισβητούνται καίριοι πυλώνες του σύγχρονου καπιταλιστικού καθεστώτος.

Ωστόσο, έχει σοβαρά στοιχεία αλήθεια η θέση του ότι «η εξουσιαστική τεχνολογία του νεοφιλελεύθερου καθεστώτος προσλαμβάνει μια εκλεπτυσμένη, ευλύγιστη, έξυπνη μορφή, η οποία δεν είναι ορατή. [...] Η έξυπνη, φιλική εξουσία δεν συγκρούεται μετωπικά με τη βούληση των υποταγμένων υποκειμένων, αλλά κατευθύνει τη βούλησή τους προς όφελός της. [...] Αποπλανά αντί να απαγορεύει. [...] Η κρίση της ελευθερίας κατά τη σύγχρονη εποχή συνίσταται στο ότι έχουμε να κάνουμε με μια τεχνολογία εξουσίας που δεν αναιρεί ούτε καταστέλλει την ελευθερία, αλλά την εκμεταλλεύεται. Η ελεύθερη εκλογή ακυρώνεται για χάρη

της ελεύθερης επιλογής ανάμεσα σε διάφορες προσφορές» (σ. 29-30).

Εν κατακλείδι, παρά τις εύστοχες επισημάνσεις του, η θέση του Χαν για την εξουσία στον σύγχρονο καπιταλισμό έχει δύο καίρια προβλήματα: υποβαθμίζει την καταπιεστική, κατασταλτική, πειθαναγκαστική της διάσταση (είτε αυτή απορρέει από τις οικονομικές παραμέτρους είτε από τις θεσμικές, πολιτικονομικές), η οποία έχει ενταθεί, παράλληλα με την ενίσχυση των τάσεων που περιγράφει ο Χαν και σε διαπλοκή με αυτές. Επιπλέον, δεν κατονομάζει τους φορείς άσκησης αυτής της εξουσίας: το κράτος και οι πολύμορφοι κατασταλτικοί μηχανισμοί του, το κεφάλαιο, οι υπερεθνικοί καπιταλιστικοί οργανισμοί δεν εμφανίζονται σχεδόν καθόλου στο βιβλίο του, σε σημείο που να μπορεί να θεωρήσει κανείς ότι στην οπτική του υπάρχει καπιταλισμός χωρίς καπιταλιστές και καπιταλιστική εξουσία χωρίς τα υποκείμενά της. **T**